

Maria Lesz-Duk

KONSTRUKCJE Z PRZYIMKIEM *DLA* W POLSZCZYŹNIE

Przyimek *dla* w polszczyźnie łączy się z rzeczownikami lub zaimkami rzeczownikowymi w dopełniaczu i pełni rozmaite funkcje semantyczno-składniowe: może pojawiać się wraz z wyrazem rządonym w roli dopełnień, okoliczników i przydawek.

Przyimek ten był już przedmiotem badań, ale badania te dotyczyły przede wszystkim kwestii ekspansywności tego przyimka w wypieraniu celownika po czasownikach i przymiotnikach. Piszą o nim m. in. A. Gawroński¹, M. Dłuska², M. Brodowska-Honowska³ i D. Buttlerowa⁴.

Celem naszego artykułu jest prześledzenie różnych funkcji semantyczno-składniowych wyrażenia przyimkowego *dla* + *D* od czasów najdawniejszych do dziś oraz zmian w jego zastosowaniu i użyciu. Materiał przykładowy zebrany został z tekstów literackich od XIV w. po czasy obecne, a także ze słowników.

FUNKCJA POŻYTKU, SZKODY I PRZEZNACZENIA

Przyimek *dla* z dopełniaczem tworzy wyrażenia obejmujące osoby, zwierzęta (rzadko przedmioty) ze względu na które jest realizowana treść zdania, dla których coś jest przeznaczone lub dzieje się na ich korzyść lub szkodę, np.: *kupiono lekarstwa dla dzieci*. Przyimek ten w tym znaczeniu pojawia się przeważnie po czasownikach przechodnich czynnościowych oznaczających ogólnie 'uczynić, zrobić coś dla kogoś'.

¹ A. Gawroński, *O przyimku dla w dzisiejszej polszczyźnie*, [w:] tenże, *Szkice językoznawcze*, Warszawa 1928.

² Zob. M. Dłuska, *Dla - przyimek sentymentalny*, „Język Polski” 1936, nr 21, s. 14-17.

³ M. Brodowska-Honowska, *Historyczne procesy przekształceń polskiego celownika w formy przyimkowe*, [w:] *Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej*, t. I, Warszawa 1955, s. 1-55.

⁴ D. Buttler, *Innowacje składniowe współczesnej polszczyzny. (Walencja wyrazów)*, Warszawa 1976, s. 154-160.

Do XVII w. włącznie występuje dość rzadko w porównaniu z okresem późniejszym, kiedy to uzyskuje znaczne rozpowszechnienie. Oto przykłady do wieku XVII włącznie: XIV–XV w.: *Nasz dla wstał* z marthwich syn bozy Bogur B–E, SStp s. v. *dla*, *Narodził szy(ę) nasz dla* szyn boszy Bogur F, SStp s. v. *dla*, Gyego oczecz tho wszliszal, ysch gyemy szynowo gymya wszpomyonal, thv szylno, rzewno zaplakal, wyacz gy *boga dla* chowal Aleksy w. 174, SStp s. v. *dla*, Day my czyalo szyna tvego, bosz go *szeslal dla mnye* grzesznego XV ex. SKJ I 151, SStp s. v. *dla*, sthworzyczyelu nasz yzesz czyalo czlowyeczce raczil *przyiacz dla nasz* ModWac 65, XVI w.: rozumieć, jedno zem nieco *uczynił dla niego*. GórnPis II 289, Kiedy nie mamy *czynić dla przyjaciela* GórnPis II 54, XVII w.: *Że też dla nich* [Polaków] swe zdrowie *ważyć* będzie śmieie, JurkUtw 220, Tam też *przygotowano się dla gości* dosyć porządnie, PasPam 543.

Do XVII w. włącznie znacznie częstszy był po omawianych czasownikach bezprzyimkowy celownik. Oto jego przykłady: XIV–XV w.: *yzasromani bōdō gisz szukaïō zla mne* Pfl 70, 20, *Azaly nyevyeczye czsom ia vczynyl yoczczowye moy wszitkim zemyam* lyvdu BZ 153 d, w. 3–5, XVI w.: Kastilio pisał językiem włoskim a *pisał Włochom*, GórnPis I 53, Trzeba mieśca pewnego *szukać obozowi* KochDz I 76, XVII w.: Wy ludzie z Judy [...] *obrzeście sie Panu* Gdac 128, Słońce [...] *oczom ludzkim zgaśnie* ZimSiel 153.

Od XVIII w. obserwuje się znaczne rozprzestrzenienie przyimka *dla* z dopełniaczem na oznaczenie relacji pożytku, szkody, przeznaczenia, gdyż przyimek ten wypiera syntetyczny celownik z tradycyjnych konstrukcji. Przykłady: XVIII w.: *Niesie jutrzeńka dla kochanków* hasło. TrembPis I 31, *Drudzy obierali liście z winnic dla bydła*, inni *rwali liście z morwów dla koni*. StaszDzien 85, XIX w.: Ty *dla mnie* ziemię piekłem *zrobiłeś* MickDzP III 73, *Poszedłem po piwo dla panów*, ReymZiem I 70, XX w.: *zamknę dla Księcia* miasto. WyspDram II 255, *Marcinowi udało się zatrzymać dla Agnieszki* [...] pokój DąbrNoce V 86.

W dzisiejszej polszczyźnie znakomita większość czasowników o znaczeniu 'uczynić, zrobić coś dla kogoś' ma obok dopełnienia przyimkowego *dla* + *D* również dopełnienie celownikowe, np.: *budować dla kogo* || *komu*, *gotować dla kogo* || *komu*, *kupować dla kogo* || *komu*, *malować dla kogo* || *komu*, *mówić dla kogo* || *komu*, *odkrywać co dla kogo* || *komu*, *organizować co dla kogo* || *komu*, *prasować dla kogo* || *komu*, *przekazać co dla kogo* || *komu*, *przesłać co dla kogo* || *komu*, *przeznaczyć co dla kogo* || *komu*, *przygotować co dla kogo* || *komu*, *rezerwować co dla kogo* || *komu*, *sporządzić co dla kogo* || *komu*, *zyć dla kogo* || *komu*, *zykować dla kogo* || *komu*, *trzymać co dla kogo* || *komu*, *urządzić co dla kogo* || *komu*, *wybrać co dla kogo* || *komu*, *wyszukać co dla kogo* || *komu*, *zamówić co dla kogo* || *komu*, *zbierać co dla kogo* || *komu*, itd. Jedynie czasownik *dać* rządzi wyłącznie celownikiem.

Różnica znaczeniowa pomiędzy obocznymi konstrukcjami jest niewielka, bowiem poprzez użycie wyrażenia przyimkowego *dla* + *D* wyraziściej uwypukla się odcień znaczeniowy pożytku, szkody lub przeznaczenia aniżeli w związkach z celownikiem.

Przyimek *dla* z dopełniaczem po przymiotnikach występuje w polszczyźnie w szerokim zakresie dopiero od XVIII w. Do wieku XVII włącznie w zebranym przez nas materiale pojawiają się tylko nieliczne przykłady użycia takich konstrukcji. Oto one: Prosz zanamy [...] wnuka szwego *dla* *nasz* na krzyżu *umarłego* ModWac 67, Rzepnica też *dla* *oleju* *nie zła*: Gostom 122.

Od XVIII w. po współczesność wyrażenie przyimkowe *dla* + *D* występuje po licznych przymiotnikach o różnorodnych znaczeniach. Przykłady: XVIII w.: Nauczył nas Jan Zamoyski, jak być można *uciążliwym dla* *spółbraci* KołList I 353, Drogi są bardzo *niewygodne dla* *wojażujących*. StaszDzien 15, zamilczał i teraz tak *fatalną dla* *nas* *nowinę* ZałKor 526, XIX w.: Rok 1781 był *pamiętny dla* *Nowogródka*, RzewPam 51, stawał się coraz *tkliwszym dla* *Wokulskiego* PrusLalk I 226, sezon wiosenny był *straszny dla* *całej Łodzi*, ReymZiem II 83, XX w.: Nie trzeba było tu *wywiekać świętych dla* *niego* imion. DąbrNoce IV 155, Czy ta książka była *dla* *mnie* *ważna*? Bystrz 82, w życiu redakcji rządzą *niewidzialne dla* *jego* *oka* *prawa*, Brand 88.

Wyrażenie przyimkowe *dla* + *D* wyparło w znaczym stopniu tradycyjny celownik występujący po omawianych przymiotnikach. Konstrukcje z celownikiem używane były w polszczyźnie w szerokim zakresie do XVII wieku włącznie. Oto ich przykłady: XIV–XV w.: Adusza moja *szława* *będzie* *iemu*. Pfl 21, 33, *Jaco* *barzo* *slotki* *sę* *czeluszczam* *mogim* *wimowi* *twoje* ModWac 17, *abi* *miłościw* *bil* *wam* *pan* *bog* BZ 52 a, w. 78, XVI w.: *Pokrzywy* *rano* *siec*, [...] *krowom* *barzo* *dobrze* Gostom 93, *imię* *Twe* *wyznawam*, [...] *Imię* *dobrym* *łagodne*, *ale* *złym* *straszliwe*, KochDz I 402, XVII w.: *Każdy* *w* *swoim* *domu* *możny*, *Sąsiadowi* *podlejszemu* *groźny*, PetHor 103, *egzercytacja* *moja*, *lubo* *M. Kruziusowi* *smaczna* *nie* *była* Gdac 126.

Dziś do wyjątków zaliczyć należy przymiotniki wiążące się wyłącznie z celownikiem. Są to: *znany* *komu*, *winnie* *komu*, *posłuszny* *komu*, *przeciwny* *komu*, *przeciwstawny* *komu*. Natomiast spora liczba przymiotników ma obecnie oboczną składnię kazualną i przyimkową rodzaju: *daleki* *dla* *kogo* || *komu*, *dogodny* *dla* *kogo* || *komu*, *konieczny* *dla* *kogo* || *komu*, *nienawistny* *dla* *kogo* || *komu*, *nieprzychylny* *dla* *kogo* || *komu*, *nieprzydatny* *dla* *kogo* || *komu*, *nieużyteczny* *dla* *kogo* || *komu*, *niezbędny* *dla* *kogo* || *komu*, *obcy* *dla* *kogo* || *komu*, *przydatny* *dla* *kogo* || *komu*, *przyjazny* *dla* *kogo* || *komu*, *przykry* *dla* *kogo* || *komu*, *wrog* *dla* *kogo* || *komu*, *wstrętny* *dla* *kogo* || *komu*, *życzliwy* *dla* *kogo* || *komu*.

Przyimek *dla* z dopełniaczem pełni też funkcję przydawki oznaczającej pożytek, szkodę i przeznaczenie. Po przyimku występują tylko nazwy osób i zwierząt.

Już w wieku XVI zdarza się sporadycznie tego rodzaju przydawka, np.: dworka ma mieć z lata zioła na *lekarstwo dla owiec*, Gostom 80, ale dopiero począwszy od wieku XVIII konstrukcje takie są częste. Oto ich przykłady: XVIII w.: [stały] teraz wielkie gmachy *koszar dla wojska, domów dla mnóstwa urzędników* StaszDzien 4, Rokują stąd śmiertelni *pomyślność dla siebie*. TrembPis I 171, XIX w.: mamy *pałac dla gości* ReymZiem I 303, wylewały się z niej słowa [...] *podziwienia dla jego dobroci*. OrzeszkCham 160, XX w.: Janusza *pogarda dla samego siebie* nie szła tak daleko, DąbrNoce IV 196, szybko zniknęły *baraki dla bezdomnych*, Andrż 21.

Wyrażenie przyimkowe *dla* + *D* w tym znaczeniu wyeliminowało w znacznym zakresie przydawkę celownikową, występującą licznie do XVII wieku włącznie. Przykłady: XV w.: *O pyeczaczy oczczowskey dzyeczoom*. KodŚwięt 251, Jezus [...] rzekł: *zlutowanie mam tej tłuszczy* Rozm 359, XVI w.: *Nauka piwowarowi* Gostom 97, *Rada Polakom*. RejZwierc II 377, XVII w.: *Lekarstwa wściekającemu się psu* Ostror 56, *Kołęda pannom* FraszMiesz 181.

W nowszej polszczyźnie spotykamy już tylko celownikowe przydawki dopełniające w połączeniu z rzeczownikami odczasownikowymi i odprzymiotnikowymi, dziedziczące rekcję podstawy, np.: *wierność ojczyźnie, przyglądanie się dziewczynie, posłuszeństwo ojcu, towarzyszenie chłopcu*; wyjątkowo celownikowa przydawka trafia się po rzeczowniku niepo pochodnym, np.: *matka dzieciom*⁵.

FUNKCJA CELOWA

Wyrażenie przyimkowe *dla* + *D* w funkcji okolicznika celu występuje w języku polskim od czasów najdawniejszych po współczesność. Najczęściej w formie dopełniacza po przyimku używany jest rzeczownik odsłowny. Oto przykłady: XV w.: *Vzytkw dla twego comodi more* XV p. pr. R. XVI 347, SStp s. v. *dla*, Gdi slyachczicz zabye slyachczyca, pyanczdzyesyant kop przez dwu kopu [...] zaplaczicz ma, a pokoran podług obiczaya starego *dlya sgladzenya* nyepriyasny [...] vczinicz ma Sul 92, SStp s. v. *dla*, *cristus* [...] czirpyal *dla zbawienya* naszego ModWac 50, XVI w.: [kmieć] korzec swój ma mieć *dla odmierzenia* pewnego. Gostom 36, jedzie do Włoch *dla uleczenia*, GórnPis II 380, XVII w.: Gdy się okręt rozbije [...] Nie żałujcie skrzyń rzucić *dla zdrowia* miłego. JurkUtw 330, [człowiek] Mógł kuchnie *dla warzenia* zakładać, PotMor I 365, XVIII w.: szlachta [...] wyjeżdżała karetami [...] za bramę *dla nabrania* świeżego powietrza. StaszDzien 60, *Dla spoczynku* Apollo na swym stanął dworze, TrembPis I 97, XIX w.: powożę was trochę *dla wesolości* po rzece. OrzeszkCham 15, on się mazgał we-

⁵ Por. A. Heinz, *System przypadkowy języka polskiego*, Kraków 1965, s. 103.

wnętrze, więc *dla pokrycia* smutku zaczął podśpiewywać: ReymZiem II 178, XX w.: *Dla chwały* Bożej masz dobrze postępować, DąbrNoce IV 176, Pojechał tam *dla przyjemności*. SPP s. v. *dla*.

FUNKCJA PRZYCZYNOWA

Przyimek *dla* z dopełniaczem występuje w języku polskim od wieku XV po wiek XIX na oznaczenie zarówno przyczyny wewnętrznej (tkwiącej w podmiocie), jak i zewnętrznej (niezależnej od podmiotu, pochodzącej z zewnątrz). Po przyimku spotykane są najczęściej rzeczowniki abstrakcyjne. Oto przykłady: XV w.: Racione ipsius absencie *dla* yego *nyebythnosczy* ca 1428 PF I 487, SSStp s. v. *dla*, Strona trzikrocw wezwana, nye bandzeli kv prawv, kgdi sandza iakobi wstacz chczal, *dlya nyestanya* ma bicz skazana Sul 8, SSStp s. v. *dla*, poslal dauid ku gego vcyeszenyv *dlya smyercy* gego oczcza. BZ 139 b, w. 21, Drzemala dusza moia *dla tesknosczy* ModWac 49, XVI w.: Pełne są tego historyje, jako *dla* wielkiej *swobody* siła państw upadło, GórnPis II 350, *Dla niesprawiedliwości* zapadła sie Sodoma, Gomora. RejZwierc I 137, XVII w.: Wróć sie, weźm z sobą, *dla miłości* mdleje! JurkUtw 147, Jużesmy tedy miewali sessye w namiotach *dla* owej *niepogody*. PasPam 480, XVIII w.: Na ścieżkę ty z gościńca nie bocz *dla* złej *drogi*, TrembPis I 12, Lecz nie mogąc *dla* *niedostatku* światła wiele słów dociec, napis ten nie jest wierny. StaszDzien 121, XIX w.: może rozśmieszał go gwałt tak wielki *dla* *rzeczy* tak małej podniesiony. OrzeszkCham 9, Musi mi pan wybaczyć śmiałość chociażby *dla odwagi* przyznania się, że dawno pragnęłam poznać pana. ReymZiem I 256-7.

W wieku XX przyimek *dla* w funkcji przyczynowej jest przestarzały i w analizowanych tekstach trafia się zupełnie wyjątkowo, np.: *dla* tych *drzew* i *dla* *widoku* na rzekę dążyli tu chętnie ludzie DąbrNoce IV 202.

Dziś funkcja przyczynowa zachowała się w zrostach *dla* *dlaczego* i *dlatego*.

FUNKCJA WZGLĘDU

Wyrażenie przyimkowe *dla* + *D* występuje w funkcji okolicznika względu 'ze względu na kogoś, na coś' w staropolszczyźnie. Oto przykłady z najdawniejszych tekstów: Y yął go proszycz: W gymyą szyna boszego y *dla* *szyna* th(e)wego, Allexego, a racz my szwą gylmoszna dacz Aleksy w. 167, SSStp s. v. *dla*, Panno Maria, mathko szyna bozego, veyrzy na mya, sluga svego, prossza czya *dla* *poczacza* vessolego XV ex. SKJ I 151, SSStp s. v. *dla*, Blogoslawyeny, gysch czyrpyą przczywnoszcz [...] prze sprawyedliwoszcz,

tho gest prze caliszdą dobrocz *boga dla* wczinyoną XV med. R. XXII 245, SSStp s. v. *dla*, Proszę cię *dla tego*, który ciebie nade wszytki miłował, aby mię opuściła wiodł k temu miescu, gdzie moj syn jest Rozm 737, SSStp s. v. *dla*.

W XVI w. tego rodzaju okoliczników już się nie spotyka.

Jak wynika z przebadanego materiału, wyrażenie przyimkowe *dla* + *D* uzyskało w polszczyźnie znaczne rozpowszechnienie, wypierając tradycyjny celownik ze związków z czasownikami, przymiottnikami i rzeczownikami w funkcji pożytku, szkody i przeznaczenia. W dwu wypadkach *dla* + *D* ograniczyło swe występowanie, a mianowicie utraciło zdolność nazywania stosunków względu (w końcu XV w.) i przyczyny (z początkiem XX w.).

Warto wspomnieć, że w staropolszczyźnie przyimek *dla* występował zarówno przed wyrazem rządzonym, jak i po wyrazie rządzonym, co ilustrują przykłady przytoczone w tekście artykułu.

WYKAZ CYTOWANYCH ŹRÓDEŁ I OBJAŚNIENIA ICH SKRÓTÓW

Andrz	– J. Andrzejewski, <i>Popiół i diament</i> , Warszawa 1962.
Brand	– K. Brandys, <i>Obywatele</i> , Warszawa 1955.
Bystrz	– Z. Bystrzycka, <i>Kontuzja</i> , Warszawa 1980.
BZ	– <i>Biblia królowej Zofii (szarospatacka)</i> , wyd. S. Urbańczyk i V. Kyas, Wrocław 1965–1971.
DąbrNoce	– M. Dąbrowska, <i>Noce i dnie</i> , t. I–V, Warszawa 1963.
FraszMiesz	– <i>Polska fraszka mieszczańska. Minucje sowiżrzalskie</i> , oprac. K. Badecki, Kraków 1948.
Gdac	– A. Gdacjusz, <i>Wybór pism</i> , Oprac. H. Borek i J. Zarembo, Warszawa 1969.
Gostom	– A. Gostomski, <i>Gospodarstwo</i> , oprac. S. Inglot, Wrocław 1951.
GórnPis	– Ł. Górnicki, <i>Pisma</i> , t. I, II, oprac. R. Pollak, Warszawa 1961.
JurkUtw	– J. Jurkowski, <i>Utwory panegiryczne i satyryczne</i> , oprac. Cz. Hernas, M. Karplukówna, Wrocław 1968.
KochDz	– J. Kochanowski, <i>Dzieła polskie</i> , t. I, II, oprac. J. Krzyżanowski, Warszawa 1967.
KodŚwięt	– <i>Kodeks Świętosławów</i> , wyd. F. Piekosiński, AKPr III, Kraków 1985, s. 221–334.
KołList	– H. Kołłątaj, <i>Listy Anonima i Prawo polityczne narodu polskiego</i> , t. I, II, Kraków 1954. ¹¹

- KrasPodst – I. Krasicki, *Pan Podstoli*, oprac. J. Krzyżanowski, Kraków 1927.
- MickDz – A. Mickiewicz, *Dzieła poetyckie*, t. I–IV, Warszawa 1965.
- ModWac – *Modlitwy Wacława. Zabytek języka polskiego z wieku XV*, wyd. L. Malinowski, Kraków 1875.
- OrzeszkCham – E. Orzeszkowa, *Cham*, Warszawa 1954.
- Ostror – J. Ostroróg, *Myślistwo z ogary Jana hrabie z Ostro-roga*, [w:] *O myślistwie, koniach i psach łowczych książek pięcioro z lat 1564–1690*, wyd. J. Rostafiński, Kraków 1914.
- PasPam – J. CH. Pasek, *Pamiętniki*, wyd. J. Czubek, Kraków 1929.
- PetHor – *Sebastjana Petrycego Horatius Flaccus w trudach więzienia moskiewskiego*, wyd. J. Łoś, Kraków 1914.
- Pfl – *Psalterz floriański łacińsko-polsko-niemiecki*, wyd. R. Ganszyniec, W. Taszycki, S. Kubica, Lwów 1939.
- PotMor – W. Potocki, *Moralia*, t. I–III, wyd. T. Grabowski, J. Łoś, Kraków 1915–1918.
- PrusLalk – B. Prus, *Lalka*, t. I, II, Warszawa 1959.
- RejZwierc – M. Rej, *Zwierciadło*, t. I, II, wyd. J. Czubek, J. Łoś, Kraków 1914.
- RejZwierz – M. Rej, *Zwierzyniec*, wyd. W. Bruchnalski, Kraków 1895.
- ReymZiem – W. S. Reymont, *Ziemia obiecana*, T. I, II, Warszawa 1978.
- Rozm – *Rozmyślanie o żywocie Pana Jezusa*, wyd. A. Brückner, Kraków 1907.
- RzewPam – H. Rzewuski, *Pamiętki Soplicy*, Warszawa 1978.
- SPP – *Słownik poprawnej polszczyzny*, red. W. Doroszewski, H. Kurkowska, Warszawa 1973.
- SSStp – *Słownik staropolski*, t. I–IX, red. S. Urbańczyk, Wrocław 1953–1992.
- StaszDzien – *Dziennik podróży Stanisława Staszica*, wyd. Cz. Leśniewski, Kraków 1931.
- TrembPis – S. Trembecki, *Pisma wszystkie*, t. I, II, oprac. J. Kott, Warszawa 1953.
- WyspDram – S. Wyspiański, *Dramaty wybrane*, t. I, II, Kraków 1972.
- ZalKor – *Korespondencja Józefa Andrzeja Załuskiego*, oprac. B. Kupść, K. Muszyńska, Wrocław 1967.
- ZimSiel – B. Zimorowicz, *Sielanki*, wyd. J. Łoś, Kraków 1916.

*Maria Lesz-Duk*CONSTRUCTIONS WITH PREPOSITION *DLA* IN THE POLISH LANGUAGE

The aim of the present article is to analyse different semantic-syntactic functions of the preposition *dla* from the oldest times until the present day and the changes in its use and application.

In the Old Polish the preposition *dla* functioned as adverbial of reason and of purpose. In the 16th century it occasionally signified the relations of use, harm, and appropriation (*zrobić kolację dla dzieci* – to prepare supper for the children). Since the 18th century it was extensively used in this sense and supplanted the traditional Dativ in the verbal, adjectival, and nominal relations. Only in a single case was its occurrence limited – in the 20th century it ceased to signify causal relations (*nie zjeżdżaj z gościńca dla zlej drogi* – do not leave the highway for bad track, with „for” meaning „because of” in this case).